

MEMORANDUM R. W. SETON-WATSONA O PRILIKAMA U JUGOSLAVIJI (1936)

Potkraj rujna i na početku listopada 1936. u Jugoslaviji je boravio R. W. Seton-Watson »poslije odsustva od sedam godina i to po hitnim i opetovanim pozivima i željama mojih prijatelja iz sasvim različitih političkih grupa« — kako sam kaže.¹ Razgovarao je s većim brojem ličnosti iz opozicije, režimskih krugova, kulturnog i javnog života. Svoje impresije o razgovorima i pogledima na političku situaciju u Jugoslaviji iznio je u memorandumu koji je predao Foreign Office-u, nekim zvaničnim ličnostima u Pragu,² knezu Pavlu i još nekim pojedincima.

Sam memorandum važan je prvenstveno iz tri razloga: 1. za ocjenu tadašnje političke situacije u Jugoslaviji; 2. s obzirom na to kojim ustanovama i pojedincima je bio upućen; 3. za ocjenu shvaćanja Setona-Watsona, koji je inače bio dosta zaokupljen problemima Jugoslavije.

Ti razlozi dovoljno opravdavaju odluku da se memorandum publicira i tako učini pristupačnim širem krugu onih koji se zanimaju za probleme građanske Jugoslavije.

Raspolagao sam sa dva primjerka memorandumu. Jedan je onaj koji je bio predan čehoslovačkom predsjedniku Ed. Benešu i to na engleskom jeziku.³ Datiran je s 10. IX 1936, kao »strogo povjerljiv«, s napomenom: »Za predsjednika«. Tekst ima naslov: »*Bilješke o mogućnosti da se srpsko-hrvat-*

¹ Seton-Watson je u Zagreb doputovao iz Beča. U Zagrebu se pored ostalih sastao i s Trumbićem. Izjavio mu je da »ne zna hoće li viditi kneza Pavla«. (Trumbić ovdje primjećuje: »Znak da nije došao ovamo u dogovoru.«) »Poć će u Beograd, govorit će sa Stojad[inovićem], Korošcem i t. d. i sa svima od opozicije. Cilj mu je da se informira, nije bio od mnogo godina i sada drži da je atmosfera bolja pa je došao (Ambicija da tobož izmiri i uredi državu! — primjećuje Trumbić) da se uvjeri kako je.«

Trumbić je zabilježio da je Seton-Watsona dočekao M. Čurčin »i pratio ga cijelo vrijeme ne puštajući ga iz ruke. Nije mi dao doći na kolodvor i on je određivao sastanke za mene i za druge. Naravno tako sve kontrolira i za to to čini«. (Historijski arhiv JAZU, Zbirka Trumbić — dalje samo: Zbirka Trumbić — bilješka od 26. IX 1936, o razgovoru sa Seton-Watsonom, neregistrirano).

² Sam Seton-Watson, u popratnom pismu uz jedan primjerak memorandumu, kaže da je »predan onoj trojici prijatelja u Pragu, kao i ovdašnjem njihovom poslaniku« (Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. M. Jovanović — dalje samo: Zbirka Jovanović — neregistrirano). Meštrović je, pošto je od Seton-Watsona dobio memorandum s popratnim pismom, izjavio Trumbiću da je Seton-Watson »predao jedan primjerak Benešu, Hodži, starom Masaryku i Krofti, a u Londonu Foreign Officeu i mladom Masaryku, češkom poslaniku« (Zbirka Trumbić, bilješka od 19. XII 1936. o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano).

³ Taj primjerak fotokopirao je u Pragu dr Živko Avramovski. Zahvaljujem mu što mi ga je stavio na raspolaganje.

ske napetosti ublaže» (Notes on the Possibility of a serbo-croat detente). Seton-Watson je svojom rukom dodao ovu napomenu za predsjednika Beneša, koju ovdje donosim u prijevodu:

Privatno

16. studenoga 1936.

Dragi moj Predsjedniče,

što ćete misliti o mom velikom zakašnjenju da Vam zahvalim za Vašu opetovanu ljubaznost i gostoljubivost za vrijeme moga kratkog posjeta Pragu? Jedina mi je isprika da sam čekao dotle dok Vam mogu poslati obećani Memorandum o svojim impresijama u Jugoslaviji i da sam po svom povratku neko vrijeme bio »zatrpan preko glave« zaostacima svog posla.

Napokon Vam šaljem priloženo, u nadi da će biti od nekog praktičnog interesa. Svakako sam imao jedinstvenu šansu da testiram mišljenja, jer su svi vodeći ljudi, bez iznimke, bili otvoreni do vrhunca indiskrecije, te sam se gotovo neugodno osjećao radi povjerenja koje su mi ukazivali.

Upravo sam vodio razgovor ovdje u Londonu s Knezom Namjesnikom i dao mu kraći pismeni izvještaj o situaciji kao što je ja vidim; a to bi moglo dovesti do daljeg i konkretnijeg razgovora. Njegov opći utisak o Mačeku ostaje povoljan, ali nalazi da su njegove ideje donekle mutne, a tu se osjećam obvezanim da se suglasim.

Ovaj Memor(andum) jedva da je u međuvremenu kome pokazan i on ostaje potpuno povjerljiv.

Moja žena šalje tople pozdrave gospođi Beneš, a ja ostajem, zahvaljujući ponovo njoj i Vama,

iskreno Vaš

R. W. Seton-Watson

Drugi primjerak memoranduma nalazi se u Zbirci J. Jovanovića, u prijevodu. Uz taj tekst nalazi se popratno pismo.⁴ Jedan primjerak memoranduma s popratnim pismom Seton-Watson je preko čehoslovačkog konzulata u Zagrebu dostavio i Ivanu Meštroviću.⁵ Nije vidljivo da li se ovdje radi o

⁴ Na početku prve stranice piše: »Sadržaj pisma od 2. decembra 1936«.

⁵ Meštrović je 21. XI 1936. izjavio Trumbiću, kako je ovaj zabilježio: »Seton-Watson javio mi je da je poslao pismo, ali mi još nije stiglo. Mora da je važno. Odnosi se na naše prilike, nakon što je referirao u Londonu. Ponio je Memorandum od koga je jedan primjerak dao Benešu a drugi For. Officeu. Osim toga bio je kod kneza Pavla sada u Londonu. Kako je dogovoreno, služiti će se kanalom čehoslovačke diplomacije, predat će poslaniku J. Masaryku u Londonu za konzulat u Zagrebu da dostavi Meštroviću.« Trumbić je izrazio mišljenje da pismo nije uručeno, jer je vjerojatno cenzurirano, a Beneš neće »poslužiti kao poštar, bez kontrole«, uvjeravao je on Meštrovića.

istom primjerku ili je i J. Jovanović također dobio jedan primjerak memoranduma od S. Watsona.⁶

Oba primjerka memoranduma identična su po sadržaju. Primjerak koji se nalazi u Zbirci J. Jovanovića preveden je dosta slobodno, ali to nije izmijenilo smisao teksta — osim mjestimičnih stilskih razlika. Tekst koji se ovdje donosi prenesen je prema primjerku iz Zbirke J. Jovanovića. Samo u nekoliko slučajeva unesene su jezične izmjene i nešto zagrada u tekstu, kako je to učinjeno u primjerku iz Praga.

Sačuvane su bilješke o Seton-Watsonovim razgovorima s nekim ličnostima. Pored ostalog, one su važne radi upoređivanja s onim što je izneseno u memorandumu. Zato će se te bilješke ovdje detaljnije prenijeti.

Na pitanje o tome kako bi trebalo preurediti državu, Maček je Seton-Watsonu izjavio među ostalim: »Mi smo Hrvati danas roblje, a to ne ćemo da budemo podnipošto. Hoćemo svoju slobodu. Ako to možemo da postignemo u ovoj državi, dobro, pripravnici smo na sporazumijevanje, koje bi išlo za tim da se ova država uredi sporazumno. Ona do danas nije nego jedan *fakat*, a ne jedna *pravna* organizacija. To će postati, ako se Srbija sa Hrvatskom sporazumi.

Za to treba tri stvari: teritor[ijalno] razgraničenje, djelokrug pojedinih jedinica i zajednice, i napokon garancije.

Prvo: Ako Srbija hoće da se prvo pitanje riješi sporazumno, mi smo pripravnici i na to, to jest, da i mi imamo pravo kazati našu riječ o Srbiji kao što ona imao isto pravo i o Hrvatskoj. Za taj slučaj mi tražimo da bude *sedam* (7) teritor[ijalnih] jedinica, koje u prošlosti i po svojim prilikama imaju svaka svoj karakter, svoje interese, svoj život, a to su: Slovenija, Hrvatska (Hrv. sa Slavonijom i Dalmacijom), Bosna-Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Srbija i Vojvodina (Bačka i Banat).

Ako Srbija ne da dirati u Makedoniju, dobro, ali mi tada tražimo *dualizam*, od prilike kakav je bio između Austrije i Ugarske. Srbija *jedno*, a

Oko mjesec dana kasnije Meštrović je Trumbića — prema njegovoj zabilješci — obavijestio: »Pred dva dana primio je preko češkog konzulata u Zagrebu od *Setona Watsona* iz Londona (bio je ugovoren taj kanal sa pristankom vlade u Pragu i preds. *Beneša*) Memorandum sa popratnim pismom. Memorandum sadrži zabilješke i utiske s njegova nedavnog puta po Jugoslaviji. Izradio ga je na povratku iz Zagreba u Prag. [...] Kad je pred malo dana (za vrijeme *ustavne* krize) knez Pavle bio u Londonu, posjetio ga je S. Watson od koga da je zatražio taj Memorandum. On je po tom napravio jedan novi skraćeni; prvi da ima oko 20 stranica a drugi tek oko 10 stranica. Taj novi da je predao Pavlu, ali da ga nije opet vidio nego da mu ga je ostavio, jer da nije bilo ništa nova za razgovor. Taj drugi Memorandum nije mu S. W[atson] poslao, ali kaže Meštrović da se može razabrati po sadržaju popratnog pisma«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 19. XII 1936, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.)

⁶ Da bi se moglo raditi o istom primjerku koji je preveden, nagoviještava napomena na primjerku koji se nalazi u Zbirci J. Jovanovića, na prvoj stranici: »Prevod u hrvatski jezik«. Međutim, u popratnom pismu uz taj primjerak stoji da je memorandum predan »onoj trojici prijatelja u Pragu«, bez oznake imena, a Meštrović, u razgovoru s Trumbićem, naveo je imena (vid. nap. 2) onih kojima je memorandum u Pragu bio uručen. Nije jasno da li je Meštrović ta imena saznao iz popratnog pisma (što bi značilo da se ono razlikuje od primjerka koji se nalazi u zbirci J. Jovanovića) ili je on ta imena doznao na drugi način.

sve zemlje sa Hrvatskom koje su ranije pripadale A-Ugarskoj *jedno*. Što se tiče Crne Gore, to je stvar između Srba, kako će se oni narediti, mi smo zadovoljni. Ovu našu polu mi ćemo urediti na federativnoj bazi.

Drugo: Djelokrug na osnovnoj bazi da jedinice složno *ustupaju* zajednici stanovite državne poslove, one osobito koji služe da budemo prema vani jedno i za zajedničku odbranu od vanjske opasnosti.

Treće: Garancije *ustavne* nisu dovoljne. To smo i dosad vidili, ukidalo se, oktroiralo i t. d., što se htjelo a žrtve smo bili mi Hrvati. Zato treba garancije *realne* i to onako, kako su Mađari dobili kada su 1867. sklopili Nagodbu sa Franc Josefom. Dobili su *honved*, svoje vlastito domobranstvo. Regrutiralo se u Ugarskoj i ti su služili samo na teritoriji Ugarske. Tako i hrvatsko domobranstvo, iako je zavisilo od domobranskog ministarstva u Pešti, ipak naši momci služili su samo u hrvatskom domobranstvu, gdje je hrvatski jezik bio službeni čak i komande sa svojim oficirima i u tim je redovima vladao hrvatski duh. Mi tražimo domobranstvo kao što je bilo i u Austro-Ugarskoj«.

Što se tiče postupka za preuređenje države Maček je izrazio mišljenje da treba napraviti »*tabulu rasu*«. On je to ovako obrazložio: »Neka se stavi izvan snage oktroirani ustav, koji Hrvate ne veže. Neka se postojeći izborni red za Skupštinu ukinе, a neka se putem oktroja, ako se drugačije ne može, proglasi nov izborni red za *Konstituantu* (ne za Skupštinu, jer, kazao je Maček, da Hrvati nikada više, poslije 20. 6. 1928. ne će u beogradsku Skupštinu), koji će zakon biti liberalan, i sastavit će se nova vlada, koja će imati da bude garancija za provođenje slobodnih izbora i u kojoj će sudjelovati i Hrvati. Ali samo izborna vlada koncentracije. Nakon izbora pregovarati će slobodno izabrani narodni zastupnici i kad se postigne sporazum bit će to izglasano zajedno kao nov ustav«.⁷

Osvrćući se na razgovore s Mačekom Seton-Watson je Trumbiću izjavio da je »zadovoljan i usvaja njegov plan: Tabula rasa sa ukidanjem ustava i izbornog zakona i oktroiranjem novog slobodnog zakona za *Ustavotvornu skupštinu*. Ali ima neke prigovore glede izvedivosti...« U tom planu on »primjećuje teškoću za *Pavla* da ukinе na jednom i Ustav, jer da će mu se prigovoriti da ruši djelo 'blaženopočivšeg', pa da bi bolje bilo da oktroira nov slobodni izborni red za *Konstituantu*, a da ustav bude stavljen izvan snage novim sporazumnim ustavom«. Trumbić mu je odgovorio da je to nemoguće, »a suviše to je polumjera, koja bi toliko izazvala a ne bi ništa postigla. Nasuprot sa 'tabula rasa' bit će čisto, odsječeno, situacija čista, svi će neprijatelji bit potisnuti, a činjenica da su i Hrvati s tim sporazumni mora da djeluje elementarnom snagom«. »Suviše to je primjer *Aleksandra* koji je 6. I sve ukinuo i oktroirao 'da spasi narod'. Dao je čak i 'ustav', kao prvu etapu k 'demokraciji', a ovo neka po njegovom primjeru bude za *Pavla druga etapa*.« Trumbićevo izlaganje Seton-Watson je »potpuno primio, što je i izjavio. Ali hoće li i može li Pavle to izvesti? Moje je mišljenje«, primjećuje

⁷ Zbirka Trumbić, bilješka od 26. IX 1936. o razgovoru s Mačekom, neregistrirano.

Trumbić, »da ne će i ne može. Sa injekcijama može se bolesniku produžiti nešto život, ali ne može mu se dati snaga koje nema. Stoga ja nemam u to nade«. ⁸

Seton-Watson je iznio ideju o obrazovanju vlade »narodne koncentracije«, ⁹ u koju bi ušle sve stranke (pa i Stojadinović). »Mislio je očito«, primjećuje Trumbić, »da bi takva vlada imala provest Mačkov plan 'tabula rasa'«. Trumbić zatim nastavlja: »Primijetio sam, da je to najprije u Srbiji nemoguće, jer se stranke ne trpe (inkompatibilitet ličnih gramzljivosti), zatim ne bi osobito 'Glavni radik. odbor' — koji je izbacio Stojadinovića, primio njega za preds[jednika] i šefa, a napokon ne bi na to podnipošto pristao Stojadinović, koji zna da bi tada imao vezane ruke, a on je danas ipak najmjerodavniji, posebice za Pavla, s kojim ga vežu specijalni interesi«. ¹⁰ »Ja sam mu nasuprot istakao moju misao (što mi je ujutro Dr. Šutej potvrdio), da Stojadinović ne će starih stranaka, radikala i demokrata, koje imaju velikih pretenzija a nemaju više života a po svoj prilici ni pristaša i koje ne bi ga htjele slušati, nego da bi on mogao uzeti zemljoradnike *Pižona* — *Gavrilovića*. Ti bi se zadovoljili sa malim, i jednim portfeljom (poljoprivreda što bi dobio *Milan Gavrilović*, koji je faktično vođa i čezne za vlašću [...]) Gavrilović će držati zemljoradnike vezane i sigurne ako njega zadovolji, što nije nemoguće pa ni teško. Može se čak nadati [Stojadinović; *Lj. B.*] da će mu zemljoradnici s vremenom ući i u JRZ! čime bi bio pojačan njegov socijalno-privredni (!) program...« Trumbić je smatrao da se tome Korošec neće protiviti. »Ali Spaho, koji je jedan lukavac, orijentalac, lično interesiran, ne će stoga ostaviti JRZ i vlast, nego će se adaptirati, pače nać će i korist u tome da se pomiješa sa svojim bivšim najljucim neprijateljima. Tako će učvrstit svoj položaj u Beogradu i u Bosni.«

Trumbić konstatira da ovo razlaganje Seton-Watsonu »nije lako išlo, ali ja sam mu rekao neka pronjuška ima li štogod u Beogradu, jer, obzirom na saziv Skupštine 20. X ne može dugo ovo potrajati. Novi izbori, dakako po ovom izbornom redu (on se čudi!) bit će na proljeće i do tada ovo, ako ima da bude, bit će riješeno. On primjećuje, da to ne će izmijeniti situaciju prema Hrvatima (jer misli da je Stojadinoviću, Korošcu i Spahi jedino do toga!), a ja sam replicirao da će tim izborima ova vlada ojačati, ne će doći u Skupštinu više ni jedan protivnik, a i senat će se prilagoditi. Tada će Stojadinović moći kazati da njegova stranka zastupa Srbe, Slovence i muslimane, pa da želi da se i Hrvatima izravna«. ¹¹

⁸ Trumbić je dalje zabilježio: »Na prigovor iz Beograda: E, ako u Konstituenti ne dođe do sporazuma, šta onda? Ništa, bit će kao i dosad: Beograd će zapovijedati a mi ćemo slušati dok budemo morali, a ako dođe čas i za nas, odlučiti ćemo sami što nam se čini bolje.«

⁹ Trumbić je zabilježio: »Onu 'nac. koncentraciju' mora da mu je neko ovde u Zagrebu stavio u uho: Čurčin, Samostanci Vilder — Budisavljević — Krizman, koji su s njim konferirali i rekli mu, obrnuto od mene, dobro o raspoloženju Demokrata, even[tualno] ban Ružić i. t. d.«

¹⁰ Trumbić dodaje: »To ga je razlaganje čudilo i kao da ga nije zadovoljilo.«

¹¹ Trumbić je dalje zabilježio: »Dodajem međutim JNS, gdje su okupljeni banditi bez vlasti — tako se drži — kušati će da dobiju u svoje ruke većinu namjesnika, a to se može čim bi jedan otišao — jer je R. Stanković njihov — a najlakše Perović. Tako bi JNS bez puča dobila vladu i svu vlast, pa bi došla sigurno nova kruta diktatura.«

Rezimirajući svoje stavove iznesene u razgovoru sa Seton-Watsonom, Trumbić je zabilježio: »Iz svega proizlazi, da se ne može očekivati nikakve promjene na bolje u objektivnom smislu. Iako je plan Mačkov barem taktički jedini razuman, od toga ne će biti ništa, jer u Beogradu ne će se upuštati u krupne poteze za ljubav Hrvata, nego misle svi jedino na sebe, stranke i pojedini ljudi«.

Stanovište Seton-Watsona rezimirao je ovako: »Dakle njegov je plan za Beograd (Stojadinovića) ovaj: Priznati da je sada poboljšana situacija u Jugoslaviji zaslugom ove vlade (to je da Stojadinović ne posumnja u nju), ali da je opća situacija toliko opasna da dolazi zadnji čas i stoga da se mora urediti država u sporazumu sa Hrvatima«.¹²

Poslije razgovora u Beogradu (s Korošcem, Stojadinovićem, Davidovićem, Trifunovićem i dr.) i susreta s knezom Pavlom na Brdu,¹³ Seton-Watson se ponovo zadržao u Zagrebu i po drugi put razgovarao s Mačekom, Trumbićem i Meštrovićem. Ovima je izjavio, kako je zabilježio Trumbić, da knez Pavle »ima mnogo poteškoća. Da mu je to detaljno iznosio (što, dakako, nama ne će da kaže — primjećuje Trumbić) i to vrlo intimno tako da S. W[atson] to sasvim uvažava (vidi se da ga ovo obavezuje)«. Izjavio je dalje »da je bio ponio sobom točno postavljena sva pitanja, koja je formulirao nakon razgovora u Zagrebu, ali ih nije iznosio, nakon što je vidio da Pavle ne će da reagira kada je počeo govoriti o konkretnim političkim stvarima (da to spada na vladu)«.¹⁴

Stojadinović i Korošec su Seton-Watsonu, kako je on pričao Meštroviću i Trumbiću, »od prilike rekli ovako: Mi smo došli na vlast u vanredno teškim prilikama [...], pa je trebalo raditi po malo i oprezno da se započne sa vraćanjem sloboda i demokracije. Što se prigovara da idemo u tom pravcu sporo, odgovaraju da su i teškoće velike, sada da je mnogo bolje, zahvaljujući tomu načinu, nego je bilo lanjske godine; lane vlada da je pokušala započeti sa Mačkom, bila bi imala neuspjeh mi i on dok nasuprot danas može se početi s izgledom; da oni hoće da se riješi hrvatsko pitanje i da će to biti

¹² Zbirka Trumbić, bilješka od 26. IX 1936. o razgovoru sa Seton-Watsonom, neregistrirano.

¹³ Trumbić je zabilježio da mu je Seton-Watson izjavio kako »ne će tražiti da ga knez primi, nego ako mu Stojadinović ponudi«. (Isto)

¹⁴ Zbirka Trumbić, bilješka od 8. X 1936. o razgovoru s Meštrovićem i Seton-Watsonom, neregistrirano.

Nakon razgovora sa Seton-Watsonom Maček je pričao Trumbiću: »Jučer je bio [S. Watson; Lj. B.] na Brdu u posjetu princu Pavlu. Kod njega je i objedovao. Bio je ljubazan i intiman. Govoreći o Stojadinoviću, Pavle je primijetio da opozicija u Beogradu kaže da je Stojadinović *apaš*, pa je nadodao Pavle: A koji nisu *apaši*? S. W[atson] je dobio utisak kao da nije uzimao u zaštitu Stojadinovića, nego da je to generalizirao. Pavle da je kazao da je u Srbiji kaos, da nema čovjeka, da su stranke pobrkane. Da Maček pretstavlja jedini organiziranu snagu, pa da je dodao: E kad bi ja imao u Srbiji jednoga Mačeka, da bi sporazum bio brzo gotov!« (Isto, bilješka od 7. X 1936. o razgovoru s Mačekom, neregistrirano).

najveći ponos ove vlade¹⁵ i najveće djelo otkada je nastala ova država; da se još mora pričekati za neko vrijeme (dok ova vlada dobije novu Skupštinu?!)) pa da će se onda započeti; da oni vjeruju da će do sporazuma i doći.

Analizirajući Seton-Watsonovo držanje i impresije iz razgovora u Beogradu, Trumbić konstatira: »S. W[atson] ostao je potpuno osvojen! Interesantno je slušati ga kako u svojem optimizmu ide tako daleko da stanovite stvari — koje želi i drži za dobre u pravcu sporazuma — kaže da iako mu nije kogod od ovih rekao, on je razumio ,između redaka'! Svaku primjedbu, koja bi mogla da smanji taj njegov optimizam, ne prima i polemički odbija».

»Trebalo bi shvatiti njegov lični moment«, nastavlja Trumbić. »On drži da je bar pomogao stvoriti Jugoslaviju (pored Čehoslovačke, koju drži za prvorodenu!) pa si laska da je došao čas da bi ju valjda sada mogao napokon i urediti sredstvom sporazuma srpsko-hrvatskog. To je njegova *ambicija*, i odatle njegov optimizam. Uzimlje kao suho zlato sve što mu gentlemeni na najvišim položajima govore i ne sumnja u njihovu iskrenost, a najmanje u kakvu njihovu zadnju misao».¹⁶

U razgovoru s Meštrovićem i Trumbićem, Seton-Watson je pokrenuo pitanje da li će na povratku što pisati o svojim impresijama iz Jugoslavije. Izjavio je da u početku nije na to mislio, ali je najzad ipak odlučio da o tome piše.¹⁷ Kao okvir u kojem će njegovi izvještaji biti sastavljeni označio je: »*Pavla ne će uplićati, označit će vladu kao dobro raspoloženu* (dat će joj uopće dobru svjedodžbu) i *spremnu da učini sve što je moguće za rješenje tako velikog pitanja*».¹⁸ Udarit će oštro na P. Živkovića, Jeftića (za koje je dobro razumio, sa zadovoljstvom, da Pavle nikada ne će da imaju nikakvih odnošaja, pače da je razumio koliko ih je muke stajalo dok su ih zbacili s vlasti!) kao i njihovu kompaniju».¹⁹

¹⁵ »Lirika!« primjećuje na to Trumbić.

Mačeku je Seton-Watson prenio da mu je Korošec »rekao da je on za sporazum i da će on sve učiniti za to. On nije protiv Hrvata, dapače, ako uspije to će biti i za Slovence uspjeh. S. W[atson] kao da je ponio dobar utisak. (Smotao ga je lako!)« — primjećuje Trumbić. (Zbirka Trumbić, bilješka od 7. X 1936. o razgovoru s Mačekom, neregistrirano).

¹⁶ »Na dokaz da je i u Beogradu sve za 'sporazum', poziva se i na Mišu Trifunovića, koji mu je rekao da je on za sporazum i da su vrlo blizu Mačkovu stanovištu. To da nije samo njegovo mnijenje, nego i Glavnog rad. odbora, pa napose i Ace Stanojevića! Jednako tako i Davidovića samo što jedini Grol smeta, ali i B. Marković da je dobar. Kad sam mu ja primijetio, kako on misli da će današnji vlastodršci prihvatiti što Maček traži (federacija sa 7 pokrajina ili dualizam) a kad bi i htjeli, kako će to moć provest, kad u samom namjesništvu bila bi opozicija i kad bi Pavle bio za to, kad je poznato da je Stanković sa Pohorcima, on je [S. Watson; Lj. B.] na to nerado odgovarao, primijetivši čak da mu je Stanković (s kojim je razgovarao također a jedino sa Perovićem nije) učinio dobar utisak. Čak i on! Svom optimizmu dao je izražaja u jednoj izjavi koja je izišla u Politici, kao da je učinjen jedan napredak s uvjerenjem da će doći do srpsko-hrvatskog sporazuma, što želi kao sunce iza ove gadne kiše«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 8. X 1936. o razgovoru s Meštrovićem i Seton-Watsonom, neregistrirano).

¹⁷ Trumbić ovdje primjećuje: »Naravski sad kad je postao toliki optimista, hoće da se javi u Engleskoj neka se zna kako je on 'teško pitanje' pomaknuo sa mrtve točke«. (Isto).

¹⁸ »To bi u drugom pravcu imalo značiti da će Hrvati biti krivi, ako taj sporazum ne uspije«, dodaje Trumbić.

¹⁹ Kao nap. 16.

Nakon posjeta Jugoslaviji Seton-Watson je otputovao u Prag. Trumbiću i Meštroviću je izjavio da ima namjeru »da izvijesti i nagovori Beneša i Hodžu, da treba uputiti Edena,²⁰ koji ništa o ovome ne zna, tako da bi se moglo doći do toga da Engl. i Francuska podupru u ovome Pavla, dotično dadu mu inicijative«.²¹ Radilo se, naime, o tome da bi vlade u Londonu, Parizu i Pragu posredovale u rješavanju hrvatskog pitanja. Ovu sugestiju iznio je prof. Dominois,²² koji je u Jugoslaviji boravio kad i S. Watson s kojim je razgovarao.²³

²⁰ Seton-Watson je Trumbiću izjavio da lično ne poznaje Edena, tada ministra vanjskih poslova, iz čega je Trumbić povlačio zaključak da Seton-Watson nema misiju od strane Foreign Office-a. (Zbirka Trumbić, bilješka od 26. IX 1936. o razgovoru sa Seton-Watsonom, neregistrirano).

U prosincu 1936. u Jugoslaviji je boravio W. Been, koji je formalno došao kao član jedne institucije u Londonu što se bavi proučavanjem vanjskopolitičkih pitanja za potrebe vlade. Prije toga boravio je u Pragu, razgovarao s predsjednikom Benešom i ličnostima iz političkih stranaka. Posjetio je također Beč, Beograd, Sofiju i Bukurešt. Svagdje je razgovarao s većim brojem političara. U Zagrebu je razgovarao s Meštrovićem i Mačekom. Trumbiću je Meštrović izjavio da »ima po svemu utisak, da je od vlade poslan da donese sa lica mjesta autentične informacije o stanju u Jugoslaviji i o odnosima sa Hrvatima. Čak naslućuje da je neka ober kontrola Memorandumu S. Watsona (valjda se u Londonu njegov izvještaj učinio kao odviše optimistički i nagnut simpatijama prema knezu Pavlu, što je prozirno)«.

Meštroviću je Been izjavio »da njih Engleze ne zanimaju po sebi ni Srbi ni Hrvati, nego da ih zanimaju prilike u Jugoslaviji ukoliko bi mogle uplivati na međunarodnu situaciju«. Na to Trumbić primjećuje: »To ipak znači da hrvatsko pitanje može da ima važnost i u tom pravcu, a S. Watson je naglasio da on drži da je rat neizbježan i da je iminentan, pa stoga da ako se ne sredimo sporazumno kod kuće da ćemo se u ratu kao država raspasti«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 19. XII 1936. o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano).

U dužem razgovoru s Mačekom Been je postavio i tri konkretna pitanja:

1. »Je li se hrv. narod svojevrijedno ujedinio sa Srbijom? (Maček: »Nije bio upitan. To je izvršio jedan tanki sloj inteligencije u vrijeme oduševljenja rad sloma. Da je hrv. narod bio tom protivnik ima se očit dokaz već u tome što je kod prvih izbora za konstituantu 1920. dao Radićevoj stranci, koja prije rata nije imala nego 3 zastupnika, apsolutnu većinu, a koja je stajala ne samo na stanovništvu hrvatske države nego čak i republike«.

2. Ako bi Njemačka postavila Čehoslovačkoj pitanje *sudetskih Nijemaca*, pa da dođe do konflikta, kako bi se Hrvati držali?« (Maček: »Upotrebili bi zgodu da se oslobode od Srbije«).

3. »Jesu li Hrvati imali više slobode za vladanja Habsburga ili Karađorđevića?« (Maček: »Za vrijeme Habsburga apsolutno«.)

Na pitanje o politici Slovenaca Maček je »protumačio njihovu politiku oportunitizma. Oni su stvorili jednu zatvorenu krajinu, u koju ne mogu ne samo Hrvati, nego ni Srbi. Ovi to trpe, jer im trebaju za ovu politiku hegemonije nad Hrvatima«. (Isto, bilješka od 24. XII 1936. o razgovoru s Mačekom neregistrirano).

²¹ Isto, bilješka od 8. X 1936. o razgovoru s Meštrovićem i Seton-Watsonom, neregistrirano.

²² O razgovoru sa Seton-Watsonom Trumbić je zabilježio: »Govoreći o sugestijama *Dominois* o kombinaciji franc.-engleskoj na jesen i njihovom zajedničkom uplivanju u Beogradu u smislu Mačkovog plana, kaže da Francuska može, ali da je Engleska uvijek rezervirana i misli da ona neće istupiti u tom pravcu«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 26. IX 1936. o razgovoru sa Seton-Watsonom, neregistrirano.)

Meštrović je prenio Trumbiću da je Seton-Watson »za osnovu po kojoj Francuska i Engleska treba da osokole i uvjere Pavla da treba riješiti hrvatsko pitanje. Čehosl. vlada da se službeno ne upliće, nego da informira i kapacitira englesku

O toj ideji za angažiranje Londona, Pariza i Praga raspravljalo se i u jednom razgovoru između Seton-Watsona, Meštrovića i Mačeka.²⁴ Meštrović je primijetio »da bi ga Čehoslovačka ulazila samo indirektno i to ovako. Pošto, kako S. W[atson] kaže, *Eden* nema pojma o centralnoj Evropi i Balkanu, da bi *Beneš* koji uživa veliko uvaženje u Londonu i smatran je kao sveznalac u tim pitanjima, imao poći u London i instruirati, kad bude, *Edena* te ga angažirati za jedan demarš zajedno sa Francuskom u Beogradu u stanovitom smislu.«²⁵

U razgovoru s A. Košutićem, Beneš je izrazio nezadovoljstvo sa Stojadinovićem, izjavivši da »skače simo i tamo«, da nema smisla za Centralnu Evropu, nego samo za Balkan. Zato je izrazio želju da Hrvati dobiju više utjecaja na vanjsku politiku, jer će tako pokazati više interesa za Centralnu Evropu. Spomenuvši da je od Seton-Watsona dobio memorandum o prilikama u Jugoslaviji, dodao je da se Čehoslovačka ne može službeno uplitati, jer bi to izazvalo nezadovoljstvo u Beogradu. Na sporazumu o hrvatskom pitanju treba da porade Francuska i Engleska, a Čehoslovačka će to na zgodan način, ne službeno, poduprijeti.²⁶

Kad je Meštrović dobio primjerak Seton-Watsonova memoranduma, izjavio je Trumbiću da memorandum »nije točan. Čak je pobrkao glavnu i osnovu točku, a ta je: *da će centrali ostati u kompetenciji svi poslovi koji izričito ne budu povjereni pokrajinama*, dočim ima da bude baš obrnuto«. Pri izradi svoga memoranduma Seton-Watson se služio i nacrtom ustava koji

vladu (*Edena*). Tu je osnovu donio prof. *Dominois* pred par mjeseci od strane *Leona Bluma*«. (Isto, bilješka od 21. XI 1936. o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.)

²³ Prof. *Dominois* je razgovarao sa Stojadinovićem, Mačekom, predstavnicima srbijanske opozicije i dr. Navodno je trebalo da Blumu podnese izvještaj o političkoj situaciji u Jugoslaviji. (Arhiv Jugoslavije, Zbirka M. Stojadinović, f-15/I, izvještaj nepoznatog autora, bez datuma.)

²⁴ Seton-Watson je tada izjavio da je primijetio kako knez Pavle »ne voli Čehe, jer kada je u razgovoru spomenuo *Beneša*, nije Pavle ništa rekao, dočim je govorio oduševljeno o Engleskoj«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 7. X 1936. o razgovoru s Mačekom, neregistrirano.)

²⁵ Isto.

²⁶ Trumbiću je to prenio Šutej, koji se sastao s Košutićem nakon njegova razgovora s Benešom. Trumbić je dalje zabilježio da je Beneš »glede Hrvatske nešto nejasno spomenuo, kao da bi imala *guvernera*, koji bi bio *odgovoran hrvatskom saboru*. Potonje ovo Šutej nije objašnjavao, a da li je njemu što rekao Košutić, to se ne zna«.

Na ove informacije Trumbić daje svoj komentar: »Iz ovoga se vidi, da Čehosl[ovaci] se mnogo interesiraju za Jugoslaviju, tako da su im sada i Hrvati postali važni, i na nje eto polažu važnost, da *debalkaniziraju* Jugoslaviju te je privedi k Srednjoj Evropi. Kao da im je nešto teško, pa se boje da ne bi Jugoslavija zanemarila svoju pravu ulogu, a ta je, da bude vojnički tabor, koji će braniti braću Čehe! Do sada su znali samo za Beograd i Srbiju, a eto sada već se staraju da bi Zagreb dobio iz Beograda čak i *guvernera*. Za to će Hrvatima pomoći Prag, preko Pariza i Londona, a zato će Hrvati pokorno služiti pod srpskim generalima, ali da budu spremni udariti onamo kamo će trebati braći Česima! Ovako bi od prilike imalo značiti ovo što je *Košutić* donio iz Praga. *Opaska*: Ukoliko su ove informacije točne, ima se suditi da je Mala Antanta nesložna u bitnim pitanjima, a osobito da Česi nemaju povjerenja u Stojadinovića] koji se približio otvoreno Berlinu«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 23. XI 1936. o razgovoru sa Šutejom, neregistrirano.)

je izradila grupa zagrebačkih i beogradskih intelektualaca.²⁷ Meštrović se »čudi i ne može da objasni kako mu se mogla dogoditi ona ,omaška'.« Trumbić je, međutim, smatrao »da se ne radi o nikakvoj omaški, nego da je S. W[atson] htio izraziti svoje mnijenje u onom pravcu, kako bi time olakšao položaj knezu Pavlu i njegovoj vladi, a to stoga držim, jer sam se uvjerio kad je S. W[atson] bio ponovno u Zagrebu, na povratku sa Brda, od Pavla, da je sav u njegovim vodama. Ali S. W[atson] je naivan«, nastavlja Trumbić, »kad misli da bi Pavle i njegovi, a u prvom redu on, angažirali se niti na toj bazi (ostaje na centrali što nije...) za ono što je u elaboratu Krbeka²⁸ sadržano ili bilo čega što bi značilo mijenjanje stanja koje je ostavio Aleksandar. Njemu je do toga da mirno izvrši svoje namjesništvo, prikupi što može uštede o čemu će kasnije živiti, jer nema ništa svoga...«²⁹

Meštrović je sugerirao Trumbiću da izvrši ispravke u memorandumu; »valjda misli da bi taj ispravak poslao onamo gdje se nalazi i Mem[orandum], Prag i London«, zabilježio je Trumbić.³⁰

Ljubo Boban

*

Slijedi tekst Seton-Watsonova memorandum:

»Napokon Vam šaljem u prilogu memorandum i to *sasvim povjerljivo*: za Vas. Bio je predan onoj trojici prijatelja u Pragu, kao i ovdašnjem njihovom poslaniku i onda u F[oreign] O[ffice] jednom bivšem ambasadoru, Steedu i Madge, ali za ovaj čas nikome više. Zbog toga Vas molim, da i ovo i sadržaj držite u tajnosti i da pokažete jednom ili dvojici koje mislite, i da razgovarate da li treba da ovo upotrebim i na koji drugi način.

Imao sam razgovore naduže sa P[rincom] P[avlom] gdje sam mu govorio posve otvoreno o pitanju. Tražio me je, da pripravim memorandum za njega u komu da mu iznesem svoje mišljenje. To sam učinio. Ne očekujem, da ću ga još vidjeti ovdje, jer mislim, da to neće biti nužno, jer namam više što da mu dodam, kad sam u predanom napisu išao *tako daleko* koliko mi je uopće bilo moguće. Mislim da bi bilo nekorektno da sam napravio kopiju toga spisa, ali Vam mogu reći da je u njemu isto što i u ovomu što Vam prilažem, samo što je sažeto od 20 na 10 stranica. Po negdje je blaže, no u

²⁷ Usp. H. Matković, Pokušaj rješavanja »hrvatskog pitanja« u periodu 1935—1939. godine, Zbornik Hist. instituta Slavonije 1, 1963.

²⁸ Misli se na pomenuti nacrt ustava.

²⁹ Meštrović je primijetio da je Seton-Watson u memorandumu »pobrkao ljude, razgovore, što je od jednoga čuo prišao drugomu, pa iz toga zaključio da S. W[atson] malo počeo stariti, djetinjiti«. Trumbić: »Ja ne bih to rekao, to je, kako rekoh, navlaš...«

³⁰ Zbirka Trumbić, bilješka od 19. XII 1936. o razgovoru s Meštrovićem, ne-registrirano.

esencijalnim stvarima još oštrije. Zaključci su bili izostavljeni, jer sam držao da je praktičnije izostaviti moje zaključke i da brzo dovršim što mi je traženo.

Ja sam to nazvao kratkim opaskama da bi izbjegao mogućnost pomisli da postoji jedan sasvim izrađen plan, premda pomenuti napis sadrži sasvim definitivne konture postupka.

Iz mojih razgovora i drugih informacija došao sam do slijedećeg zaključka: stvarno kamen spoticanja sastoji se u različitim mišljenjima između dvije strane i to u pogledu *sadašnjeg* Ustava. Dr. M[aček] traži da se on naprosto ukine prije pregovora dok drugi traže da svaka reforma mora biti na bazi 1931. godine, jer da ne može doći do pravog ustava dok mladi Kralj ne postane punoljetan. Po mome mišljenju *oba su stajališta kriva*. Sasvim bi bilo ludo ukinuti staro prije nego se prihvati novo, jer bi to stvorilo opasnu prazninu. U drugu ruku sasvim je nemoguće doći do sporazuma na temelju sadašnjeg trulog ustava.

Sasvim je jasno, da je dužnost sviju da rade da se ustavni problem riješi prije nego P[etar] II postane punoljetan, da bi on naslijedio jedno sređeno i zdravo stanje, a ne da bude prisiljen, da imitira Aleksandra Obrenovića. Može biti svakom jasno, da bi i njemu falilo i iskustvo i potrebni autoritet. Prema tome po mome mišljenju bio bi pravi kompromis u slijedećem: 1.) da se ostavi 1921.³¹ na snazi do 1937. dok se novi ne napravi i ne ratificira, ali 2.) da se prizna potreba novog Ustava i da se pregovara o njegovim odredbama, te da se taj dokument *potpiše po svim partijskim vođama* prije nego ga se objavi. Zatim odrediti opće izbore kojima bi kandidati bili vezani za svoje vođe. Iz toga bi slijedilo da bi nacrt novog bio odglasan od izbornika, pa bi tako postao zakonom u najkraćem roku.

Inače ja ostajem pri mišljenju da je vrijeme koje stoji na raspoloženju vrlo kratko — možda kraće nego sam mislio kad sam Vas zadnji put vidio.

Ovdje inače proživljujemo jednu tešku krizu iz koje će jedini dobar i zdrav izlaz biti abdikacija.³²

*

PRETHODNA NAPOMENA

(Slijedeći memorandum je rezultat impresija sakupljenih u Jugoslaviji prilikom jedne kratke posjete, koja je bila pretrpana sastancima. Za vrijeme mog boravka u Jugoslaviji imao sam razgovore političkog karaktera sa Regentima, predsjednikom Vlade, Ministrom unutrašnjih dijela, dvojicom drugih ministara, predsjednicima Srpske i Jugoslavenske akademije, sekretarom Srpske matice, vodećim profesorima od tri univerziteta, nadbiskupom zagrebač-

³¹ Seton-Watson vjerojatno misli na Ustav od 3. IX 1931, a ne na Vidovdanski ustav iz 1921.

³² Taj dio teksta (popratno pismo uz memorandum) ne nalazi se uz primjerak koji je bio uručen Benešu.

kim, pet-šest bivših ministara, gradskim načelnicima bivšim i sadašnjim, zagrebačkim banom i s drugim oficijelnim ličnostima, nekoliko bivših diplomata, poslovnim ljudima, žurnalistima i umjetnicima. Vratio sam se u Jugoslaviju poslije odsustva od sedam godina i to po hitnim opetovanim pozivima i željama mojih prijatelja iz sasvim različitih političkih grupa, a prijem je bio općenito vrlo srdačan i prijateljski, dobio sam mnoga povjerljiva obavještenja vrlo intimnog karaktera, te sam prisiljen da to spomenem odmah u početku, kao što je samo po sebi znak promijenjene atmosfere.)

I

Kroz nekoliko posljednjih mjeseci atmosfera je bila snošljivija nego ikad prije kroz osamnaest poratnih godina. U Beogradu nema više nikakvih pokušaja da se niječe postojanje gorućeg hrvatskog pitanja, te da je srpska politika prema Hrvatima bankrotirala, i da je brz sporazum hitno potreban koliko iz razloga nutarnje toliko isto iz razloga vanjske politike. Jedan vrlo pametan i ugledan Srbin rekao mi je, kao jednu ilustraciju o bankrotstvu diktature: »Što najviše iznenađuje kod diktature jeste to: da se je Kralj Aleksandar nadao da će slomiti pasivnu rezistenciju Hrvata a rezultat je bio da su oni postali jači i složniji nego ikada prije: On se isto tako nadao da će ojačati srpski elemenat u državi a rezultat je bio potpuno rasulo srpskog političkog i partijskog života do te mjere da mu se ne može naći primjer u novijoj srpskoj historiji«. Po mom mišljenju ovo je suđenje sasvim tačno i kad sam to pripovijedao nekolicini istaknutih osoba, svi su se bez razlike slagali da je tome tako.

Na svim stranama, od lijeva na desno, otvoreno se priznaje:

1.) Hrvati su apsolutno složni te su svi za Doktora Mačeka. (U razgovoru predsjednik Vlade Dr. Stojadinović rekao je iz vlastite pobude da ih ima 90%. Sasvim ozbiljne osobe kažu da to ide i do 95, pa i do 98%). Ja osobno nisam mogao da nađem traga nikome među građanstvom u Zagrebu kao i u provincijskim gradovima Hrvatske i Dalmacije, ko danas ne bi primao Mačekov program.

2.) Da on danas apsolutno drži u vlasti pokret (koji je pokret a nije stranka) i može da drži u šahu oba ekstrema ljevičare (komuniste) i desničare (frankovce a la Pavelić), ali ako se ništa ne dogodi kroz idućih šest mjeseci, ili ako pregovori definitivno propadnu i on bude kompromitiran slijedit će politički kaos i moći će vrlo lako beogradska vlada računati sa sasvim novim ljudima čija su različita imena možda sada sasvim nepoznata i koji će zauzeti mnogo radikalniji i neumjereniji stav. (U razgovoru sa mnogim uglednim ljudima u zemlji ja sam im predočio ovu teoriju u formi pitanja, pitajući nije li to lakoumno pretjerivanje, bilo mi je odgovoreno naprotiv da je to sasvim tačno).

3.) Da ovo neriješeno pitanje biva pogoršano dugim periodom ekonomske krize i nevaljanom administracijom, te da djeluje čak i na dosad najbolje uređenu ustanovu u Jugoslaviji a to je vojska, te će jako oslabiti njenu ofenzivnu snagu u slučaju rata.

Danas je opće priznato kao dokazano da je diktatura Kralja Aleksandra bankrotirala još prije njegove smrti, te da je on sam to potpuno uviđao (to je meni bilo potvrđeno od više osoba koje su imale bliskih veza sa njime) i već je tražio put za odstupnicu i promjenu pravca.

Sadašnji je režim diktatura bez diktatora. Oni koji su na vlasti nalaze se pred problemom kako da likvidiraju režim 1929—1934. a da time javno ne pokažu da zabacuju cijelo djelo pokojnog kralja (a s time i legalnu bazu na kojoj počiva Regentstvo).

Sasvim je sigurno da prvi Regent sasvim odbija autoritativni ili fašistički sistem i iskreno želi povratak normalnom parlamentarnom režimu. On je možda naklonjen da pretjeruje opasnost od komunizma, ali mu je jasno da što duže traje nutarnja nesređenost to realnije postaju takve opasnosti. Drugi je Regent³³ manje liberalan, oprezniji i uskogrudniji Srbin, priznaje nužnost popuštanja, ali izgleda da se ne slaže u pogledu širine popuštanja i u pogledu etapa kroz koje bi se te koncesije davale, dok treći Regent³⁴ koji nije čovjek odlučnog karaktera, i koji je slučajno sam Hrvat, priznaje nužnost popuštanja prema Hrvatima.

Rekapituliram: problem pred kojim se nalazi Jugoslavija trostruke je naravi — ustavni, nacionalni i ekonomski.

1.) Kako se može pretvoriti jedna opasno pretjerano centralizirana država u slobodnu federaciju i zadržati jedinstvo u svim najvažnijim stvarima državnim, pa tako uspostaviti parlamentarne slobostine, t. j. slobodu riječi, slobodu udruživanja, slobodu štampe i izbora, a kod [toga] izbjeći povratak velikom broju malih stranaka sa tendencijama cjepljanja.

2.) Izmiriti naročito Hrvate kao i ostale prečane osiguravajući svima minimum samouprave, ravnopravnosti u državi sa Srbima iz Srbije i jednake mogućnosti napredovanja u državnoj službi.

3.) Uspostaviti ekonomski napredak, osobito među seljačkim masama, t. j. podignuti cijene, pa tako i kupovnu moć, dovršiti pravedno agrarnu reformu (ne manje manjinama nego samim Jugoslavenima) i razviti stvaran program socijalne reforme (zdravlje, stambene prilike i t. d.) koji bi ujedno odvratio pažnju od nacionalističkih tužakanja i otupio privlačnost komunističke teorije.

II

1.) Dinastičko pitanje više nije prijeporno, jer je Dr. Maček napustio stari zahtjev, koji je oneraspoložio brojne Srbe protiv njegovom prethodniku Radiću, a to je bilo da je položaj dinastije Karađorđevića prvo pitanje o kojem Konstituenta treba da rješava. Činjenica da će nosioc krune biti maloljetan do 1941. godine olakšala mu je da popusti u ovom pitanju.

S druge strane izvjestan broj Srba nastoji da izrabljuje dinastiju u svrhu da spriječi sporazum — ističući da nije moguće mijenjati ustav dok je Kralj maloljetan. Ovo je ili opasno naivno ili smišljeno izmotavanje, jer je jasno da momak od 18 godina, kad postigne punoljetnost neće biti u stanju da riješi

³³ R. Stanković

³⁴ I. Perović

tako težak problem, pa stoga prigovori proti odlaganja sporazuma samo dobivaju na težini, tim više što je sporazum odavna već prijeko nužan. Poznato je da ima izvjestan broj Srba koji brane tezu odlaganja, ali oni se nalaze u glavnom među pristašama g. Jevtića i generala Živkovića, koji nemaju podrške u narodu, pa je zbog toga jedina taktika za državnike koji žele sporazum da o njima ne vode računa (»passer outre«).

2.) Prvi i glavni zahtjev Dr. Mačeka je prihvaćanje principa federacije, a to više nije zapreka između Beograda i Zagreba, jer je u teoriji već prihvaćeno (nastranu pojedinosti) u svim nedavnim razgovorima između vodstva Hrvatske seljačke stranke i delegata ove i one srpske stranke. Sve je pitanje tumačenja i stupnja. To obuhvata a.) definiciju što su to »zajednički poslovi« koji treba da ostanu u kompetenciji centralnog parlamenta u Beogradu, b.) primanje izvjesnog broja samoupravnih federalnih jedinica, c.) razdioba budžeta u dvoje: zajednički i autonomni — i utvrđenje jedne skale ili proporcije između njih. (Ovdje postoji precedent u sporazumu od 1867. koji je sklopljen između Austrije i Ugarske te između Ugarske i Hrvatske — nagodbom od 1868. — vidi 1868. par. 12. i 1889. par. 1.) Ova proporcija treba svakako da bude izrađena između finansijskih i ustavnih stručnjaka.

Obe su strane već sporazumne da bi zajednički poslovi bili slijedeći:

- a.) spoljni poslovi (sa diplomatskim i konzularnim predstavništvom),
- b.) vojska,
- c.) financije, pošta, radio, carine, temeljni zakoni i trgovačko zakonodavstvo, mjere i utezi i t. d.

Pred nekoliko godina bila je tendencija od strane Dr. Mačeka da traži zasebnu hrvatsku vojsku — a to je pitanje na koje nijedan Srbin a naročito srpski general ili visoki oficir ne bi pristao ni pod koju cijenu. Izgleda da je Dr. Maček ovo pitanje napustio, jer izgleda da je svjestan da vojska kako je sada sastavljena ne bi bila voljna da koncedira čak ni razlikovanje između redovne vojske i teritorijalne milicije, slično onomu kao što je postojalo između redovne vojske i domobranstva u staroj Ugarskoj (sa Hrvatskom).

S druge strane Dr. Maček ostaje pri tom i daje važnost da se uvede praksa koja je postojala u staroj Austro-Ugarskoj vojsci, a ta je bila da je svako izdržavao svoju vojnu dužnost na teritorijalnoj bazi, Hrvati su služili u Hrvatskoj, Slovaci u Slovačkoj, Štajerci u Štajerskoj i t. d. On prigovara metodama koje je uveo Kralj Aleksandar, a po kojima Slovenci i Hrvati moraju da služe u Makedoniji, Albanci i Makedonci u Zagrebu, Mađžari u Bosni itd. Ovo izgleda da bi moglo poslužiti kao osnova za pravedan sporazum, tako da se ne bi oslabilo bitno jedinstvo vojske, u kojoj Glavna komanda i Generalni štab ne će dopustiti koncesije.

Što se tiče a) i b) moji razgovori sa Dr. Mačekom, Dr. Trumbićem i drugima daju mi povoda da dođem do zaključka da ne bi bilo teškoća da se postigne sporazum, te da je pitanje pod a) u glavnom pitanje stručnjaka da ga oni riješe.

Kao garancija onima koji se boje da će kroz federativni sistem oslabiti bitna državna uprava, mogla bi se novom Ustavu dodati klauzula da pitanja koja nisu izričito uramljena u kompetenciju lokalnih vlada ostaju dok se drugčije ne odredi u kompetenciji centralnog Parlamenta.

3.) Usvojivši federaciju u principu pitanje broja federalnih jedinica predstavlja još uvijek velike poteškoće. Općenito govoreći Zagreb traži sedam jedinica (od zapada k istoku, Slovenija, Hrvatska-Dalmacija, Bosna-Hercegovina, Srbija, Vojvodina, Makedonija i Crna Gora), dok je Beograd voljan da primi samo prve četiri, a kod toga Bosnu još teška srca. Moguće je da bi Dr. Maček pristao da odustane od posljednje dvije iz razloga što se to Hrvata i Slovenaca tiče samo indirektno, te da su teritoriji o kojima se radi prije rata bili sastavni dio dviju predratnih nezavisnih Kraljevina. On bi se međutim ipak smatrao obvezanim da traži od Beograda — ako bi Beograd odlučivao o Makedoniji i Crnoj Gori — da se obveže da će tim dijelovima dati neku administrativnu autonomiju u okviru srpske federalne jedinice.

(U vezi s time korisno je da se citira promišljeno gledište profesora Slobodana Jovanovića, predsjednika Srpske akademije koji je najistaknutiji autoritet u pogledu srpskog ustavnog prava i historije, a koji kaže da se zadovoljavajuće rješenje problema pred kojim se nalazi jugoslavenska država ne može postići niti na čisto centralističkoj niti na čisto federalističkoj bazi, te da će u izvjesnim pravcima neka srednja forma biti potrebna. Zamjerkama da bi to moglo dovesti do nepotrebnih teškoća i komplikacija, odgovor je bio da je problem pred kojim se nalazimo vrlo složen, i ne će postati jednostavniji ako se ne bude vodilo računa o dalekosežnim razlikama u razvoju, geografiji i nacionalnom karakteru između pojedinih historijskih pokrajina od kojih se sastoji Jugoslavija.) Niko ne bi pokušao nijekati da postoji sedam (ili osam ako se Dalmacija prizna kao zasebna jedinica, što bi se možda moglo opravdano isticati) jasno određenih historijskih individualnosti, svaka sa svojom vlastitom tradicijom i potrebama.

Pa dok ima nade da bi Dr. Maček mogao odustati od zahtjeva da se napravi sedam jedinica, nema skoro nikakve mogućnosti da bi on mogao da primi manje od pet jedinica. Drugim riječima spor je sveden na *petu* jedinicu, Vojvodinu, sa kojom Beograd traži da odlučuje isto tako apsolutno kao i sa Makedonijom i Crnom Gorom. Beograd to opravdava sa dva razloga, prvo što je većina slavenskog pučanstva srpske narodnosti i drugo što im izgleda da bi to bilo opasno obzirom na prisutnost jakih manjina mađarskih i njemačkih.

Dr. Maček ne traži ujedinjenje Vojvodine sa Hrvatskom jedinicom (kao što su to neki ekstremni Hrvati tražili pred nekoliko godina) nego samo njenu autonomiju. On je spreman da se lojalno prikloni sa odlukom samih stanovnika, ako bi se to moglo izvesti pomoću garantiranog plebiscita ili kod drugog načina slobodnog glasovanja, pa ako bi se pučanstvo izjasnilo za Srbiju on bi smatrao to pitanje riješenim. Na prigovore u pogledu manjina on ima dva odgovora. 1.) On misli da se simpatije Nijemaca i Mađara mogu pridobiti putem prave demokratije (ovo više nego opravdava činjenica da sada postoji uska suradnja između srpskih autonomista u Vojvodini i priznatih vođa Nijemaca i Mađara). 2.) On bi bio spreman da pristane da se Srijem a možda i dva slavonska kotara pripoje vojvođanskoj federalnoj jedinici da bi time definitivno osigurao slavensku većinu proti svake druge kombinacije. S druge strane on nije nikako pripravan da se odrekne Srijema u korist srpske jedi-

nice, ako je u njoj već uključena Vojvodina (izuzetak čine grad i predgrađa Zemuna, koji su već postali predgrađa Beograda te uključuje jedan veliki aerodrom).

Našao sam kod srpske opozicije, pa čak i kod mojih demokratskih prijatelja — koji su inače pristaše teorije samoodređenja — žustrih prigovora idejama Dra Mačeka u pogledu Vojvodine. Ali kad sam im objasnio da Dr. Maček ne traži više Vojvodinu za Hrvatsku (u kom bi slučaju i ja bio 100% na srpskoj strani) i da samo traži da Vojvodina odluči sama o sebi, oni su zašutjeli — sa šutnjom ne iz uvjerenja nego jer nisu znali, što da odgovore. Ja sam ostao sa dubokim uvjerenjem da su Srbijanci svjesni da autonomistički pokret u Vojvodini uključuje *najmanje 90%* vojvođanskih Srba, a osim toga da ga podupiru slovačke, rusinske, njemačke i mađarske manjine.

U slučaju Vojvodine, još više nego u slučaju drugih prečana, pokretna snaga nije samo nacionalni osjećaj i želja da vode sami svoje poslove mjesto da budu preplavljeni hordom nesposobnih i nesprenih činovnika iz same Srbije, nego je pokretna snaga želja da prekinu dosadašnji sistem po kojem su najbogatiji dijelovi Jugoslavije (velika žitnica Banat i Bačka) kroz osamnaest godina bili nemilosrdno eksploatirani i do kraja iscijeđeni u korist pretjerano izgrađivane prijestolnice i u korist natražnih dijelova same Srbije. Vođa autonomista Dr. Bošković sastavio je statistiku u pogledu broja pučanstva i doprinosa koji se ubire u Vojvodini i onoga u samoj Srbiji a brojke budu oči a džepovi zebu.

Osim pitanja principa ima i jedan drugi razlog zbog kojeg Dr. Maček ne može da popusti u svom pitanju. Taj razlog nije bio za mene nov ali me je impresionirala iskrenost s kojom ga je on iznio. Često se zaboravlja da Dr. Maček nije samo vođa Hrvatske Seljačke Stranke, nego je on vođa koalicije u kojoj ima i 25% srpskih demokrata iz Hrvatske-Slavonije (pristaše pokojnog Svetozara Pribićevića i njegovi kolege, Budisavljević, Vilder, Kosanović u uskoj suradnji sa Srbima iz Vojvodine). Kad bi on napustio Srbe iz Vojvodine on bi automatski prekinuo solidnost svog vlastitog fronta u Hrvatskoj-Slavoniji, Dalmaciji i Bosni. On mi je sam dao snažnu predodžbu svoje dileme citirajući primjedbe jednog istaknutog vojvođanskog Srbina, koji je prije bio centralističkog uvjerenja a onda je prešao u autonomiste. Srbi iz Srbije natjerali su nas u opoziciju eksploatiranjem i izdali su našu stvar. Ako nas sada i Zagreb izda (misli Dr. Maček i njegov pokret) mi ne ćemo imati drugog izbora nego da se okrenemo natrag u Budimpeštu.

Iz izloženog slijedi da bi idealni kompromis bio: a.) stvaranje pet federalnih jedinica (1. Slovenija, 2. Hrvatska-Dalmacija, 3. Bosna-Hercegovina, 4. Vojvodina, 5. Srbija, u kojoj bi bile autonomne južna Srbija i Crna Gora). Međutim pretpostavlja se da bi Srijem i dio Slavonije bio odijeljen od Hrvatske i priklupljen Vojvodini a da bi Dubrovnik, koji je sada dio zetske banovine, i koji je vrlo nezadovoljan eksploatacijom i upravom na Cetinju bio ponovno vraćen Dalmaciji. Kad bi se i postigao ovaj sporazum ostalo bi još: 1. da se odredi kompetencija centralne i lokalne vlasti, 2. da se nađu ustavne garancije da će se novi sistem provesti i da se u njega ne će dirati. Prvi problem izgleda da je stvar ustavnih stručnjaka. Drugi je problem mnogo delikatnije prirode, a iz moja tri razgovora sa Dr. Mačekom zapazio sam da i njega muče iste sumnje, koje su mučile Franju Deaka kad je zaključio

Austrougarski sporazum 1867. sa Franjom Josipom. Deakova je glavna briga bila da spriječi opetovanje neustavnih eksperimenata u Ugarskoj, pa zbog toga dok je bio vrlo oprezan u pitanju vezivanja novog ustava sa starim zakonodavstvom i nastojao da tekst bude što jasniji i definitivniji, dotle je izbjegavao sve olakšice za njegovu reviziju.

Od vitalne je važnosti da se ova strana problema uoči odmah u početku, jer je po mom mišljenju nedostatak pravne mogućnosti za reviziju ustava i dodataka bio jedan od glavnih uzroka propasti dvojnog sistema i propasti Austro-Ugarske koja je slijedila. U razgovoru sa odgovornim ljudima došao sam do zaključka da bi bilo dobro učvrstiti novi Ustav stvaranjem jednog višeg ustavnog suda — koji bi bio sastavljen od nekoliko nepristranih i nepartijskih te stalnih sudaca po uzoru Verwaltungsgerichtshof u predratnoj Austriji i Vrhovnog suda u Americi, kojemu bi se mogla podastrijeti na rješenje nejasna ustavna pitanja i čija bi presuda bila konačna.

Općenito se priznaje da pregovori za uređenje srpsko-hrvatskog spora padaju u glavne kategorije, koje su već označene gore. — 1.) delimitacija federalnih jedinica, 2.) relativna kompetencija centralne i provincijske vlasti, 3.) garancija za izvršenje i održanje novog uređenja. Sad ostaje da se razmotri praktičan pristup rješavanju.

III

Priznaje se sa svih strana da Dr. Maček posjeduje jasan mandat za pregovaranje sa strane skoro svih Hrvata (vast majority) ali je teže naći priznatog predstavnika Srba. Srpska je opozicija u Beogradu pocijepana u tri grupe — Radikale, Demokrate i Zemljoradnike — koje do sada nisu uspjele da se slože na jednoličnom programu u hrvatskom pitanju, i to usprkos činjenice da su kod izbora 1935. demokrati pod g. Davidovićem išli tako daleko da su postavili Dr. Mačeka za nosioca svoje liste, pa su time znatno doprinijeli ublaženju odnosa između Srba i Hrvata. Usprkos toga dovoljno je govoriti samo vrlo kratko vrijeme sa pojedinim vođama triju grupa — koje ja skoro sve lično poznajem već dugi niz godina — pa da se uvidi da svaka grupa predstavlja drugu nijansu, te da ima i daljnjih nijansa unutar svake grupe. Ako bi tako Dr. Maček, čija je prirodna srodnost sa Davidovićevom grupom, trebao da čeka dok tri srpske stranke postignu sporazum — jedinstven front, mogao bi čekati vrlo dugo vremena i izgubiti posljednju priliku za rješenje.

Njegova je dilema povećana činjenicom da opozicija, a naročito Demokrati odbacuju svaku ideju suradnje sa predsjednikom vlade g. Stojadinovićem, te da bi željeli da Dr. Maček odbije da s njim uopće pregovara. Kad sam ih pitao koja je njihova alternativa, oni su mi samo mogli reći da bi Regentstvo trebalo da otpusti Dr. Stojadinovića i da na njegovo mjesto postave Davidovića — a to je jedna ideja koja je i previše očito neprovediva da o njoj vrijedi ovdje razgovarati. S druge strane vođa Radikala g. Trifunović (koji je govorio vrlo umjereno i tvrdio da govori također i u ime svog starog kolege g. Ace Stanojevića, kojemu je 85 godina i koji rijetko dolazi u Beograd) uvjeravao me je ne jednom nego tri puta da kakvo god

rješenje Regentstvo želi da postigne da se takvo rješenje može postići. Bilo je sasvim jasno da dok je on oprezno govorio o »Regentstvu« da je stvarno mislio »Princa Pavla« te da je on tu rečenicu naročito naglašavao. Ja sam iz toga zaključio da je on želio da je shvatim da stvarno inicijativa leži na strani princa Pavla, te da bi barem Radikalna stranka poduprla takvu inicijativu, ako se ona pokrene.

Međutim meni se je dalo razumjeti, iz sigurnog vrela, da je razlog boravka Princa Pavla na Brdu do prve nedjelje u oktobru ležao u nadi privatnog sastanka sa Dr. Mačekom, te da do tog sastanka nije došlo zbog ozbiljne operacije (trepanacija) kojoj se je Dr. Maček morao podvrgnuti oko 10. septembra kao i zbog njegovog sporog oporavka nakon operacije. Dr. Maček (koji je međutim sasvim ozdravio) bio je i jeste spreman da razgovara sa Princom, pa ako to Princ Pavle od njega zatraži voljan je da pregovara i sa Vladom. On me je uvjeravao da želi da izbjegne svemu što bi Princ moglo biti neprilično, jer vjeruje da Princ Pavle iskreno želi da dođe do rješenja, te razumije poteškoće njegovog položaja, ali on ne skriva činjenicu da bi mu olakšalo ako bi, dok bi pregovori tekli, Regentstvo povjerljivo tražilo mišljenje vođa opozicije, pa ako bi došlo do sporazuma, da se i njima podastre da ga endorsiraju.

Izvanjskim promatračima, kao što sam ja sam, izgleda da su pregovori između Dr. Mačeka i povjerenika vlade jedino mogući put da se začarani krug razbije i da se jednom krene sa mrtve tačke. Puštajući po strani jalovu kontroverziju što sadašnji predsjednik vlade predstavlja mi možemo da zaključimo da sadašnja vlada *stvarno predstavlja* više nego svaka pojedina jedinica s kojom bi se Dr. Maček mogao nadati pregovorima, jer je ona trostruka koalicija 1.) između vrlo sposobnog stranačkog političara (obzirom na postojeće političke metode u Jugoslaviji) koji može računati na potporu znatnog broja činovništva, 2.) jednoga kojemu se priznaje da predstavlja sve klerikalce iz Slovenije, tj. ne manje od dvije trećine Slovenaca, te koji uživa i znatne simpatije među konzervativnim hrvatskim krugovima i 3.) jednog čovjeka koji iza sebe ima Muslimane skoro do posljednjeg čovjeka te vrlo znatnu podršku sa strane bosanskih Hrvata pa čak i Srba (t.j. Stojadinović — Korošec — Spaho). Kad bi se ova trojica sporazumjela sa Dr. Mačekom, njihova bi se Vlada oslanjala na neospornu većinu, a mnogo bi joj se i drugih elemenata u Srbiji pridružilo.

Sa taktičke tačke gledišta momenat je povoljan za sporazum između Dr. Mačeka i Vlade. Jedini razlog oklijevanju je nesigurna spoljna situacija, ali ovo je dvobridi argument, te se može isticati kao vrlo žuran razlog za hitan sporazum, bez kojega je nemoguća nutarnja konsolidacija.

Od srca se međutim treba nadati da ako dođe do sporazuma u principu, da će se takav sporazum u glavnim linijama podastrijeti drugim političkim grupama da ga i one endorsiraju, a u cilju da sporazum postane u potpunosti narodni sporazum. Ako bi opozicija otklonila da dađe svoj pristanak, izuzev iz vrlo teških razloga, ona bi bjelodano snosila odgovornost i krivicu.

Svaki principijelni sporazum u pitanjima koja su već pretresena — što se tiče Hrvata — bio bi uvjetovan sporazumom za izbore za konstituantu u što kraćem roku i b.) davanjem garancija u pogledu slobode izbora. Ovo pokreće daljnje pitanje vrlo delikatne naravi. Mnogi Hrvati traže da je prvi

preduvjet sporazuma ukidanje diktatorskog Ustava od 1931. Ovomu se traženju međutim može ozbiljno prigovarati. Stvarno to znači tražiti od Regentstva da odsijee granu na kojoj sjedi, jer ono iz toga Ustava crpe sve one uvjete zakonitosti koje posjeduje. Prigovor proti stvaranju *vacuum juris* morao bi biti dovoljno uvjerljiv, pa izgleda jasno da postojeći Ustav, iako je loš, treba da ostane na snazi do momenta, kad novi Ustav propisno izglasan od Konstituante i ratificiran od Regentstva, stvarno stupi na snagu. Može se opravdano tvrditi, da bi ovo bio častan kompromis između dva gledišta — između onih koji su stvarno smatrali kraljevski *coup d'état* protuzakonitim, pa prema tome i bezvrijednim, te između onih, koji su uvidjeli da Ustav od 1934.³⁵ nije samo loš nego i stvarno neodrživ, ali ipak iz opravdanih razloga nisu željeli da ga se i javno odreknu.

Ima još jedna zapreka, a ta je da je postojeće pravo glasa (nametnuto 1931) u suštini izigravanje (travesty) reprezentativnog principa te sasvim nesposobno da bude baza za izbore za Konstituantu. Moglo bi se stoga pokazati potrebnim da se novi izborni zakon oktroira (možda još konzervativnijeg karaktera) ako se alternativno ne bi moglo nagovoriti sadanju Skupštinu da »lijepo umre« izglasavši novi izborni zakon prije svoga razlaza. U najmanju ruku može se pretpostavljati da bi javno mišljenje u Jugoslaviji — ojačano posljednjih godina brojnim udarcima na svoju ustavnu svijest — prihvatilo ideju dekretiranja izbornog zakona kad bi mu se moglo osigurati da će izbori iza toga biti pošteno provedeni.

Ima mnogo ozbiljnih ljudi ne samo u Zagrebu nego i u Beogradu, koji su vrlo skeptični u pogledu mogućnosti stvarno slobodnih izbora u Crnoj Gori i Makedoniji, a ima ih koji svoj skepticizam protežu i na samu Srbiju u užem smislu, ali koji misle da kad bi se kao rezultat prepuštanja Makedonije slobodni izbori postigli u ostaloj Jugoslaviji, rezultat bi bio istinito pretstavništvo do najmanje 75 do 80%, a to bi imalo odlučujući upliv na sastav budućih parlamenata.

Ostaju da se razmotre etape u kojima bi se moglo postići sporazum — a ove se mogu zgodno sumirati pod slijedećim poglavljima:

1.) Postignuće sporazuma između Dr. Mačeka i predstavnika Vlade na bazi: a.) Federacija, b.) Definicija odnosnih vlasti Centralnog Parlamenta i federalnih Sabora, c.) hitno sazivanje Konstituante da ratificira novi Ustav, d.) različite garancije u pogledu prava glasa i slobode izbora.

2.) Ovaj sporazum potpisuju tri ministra koji predstavljaju stranačke organizacije (Stojadinović, Korošec i Spaho) te Dr. Maček koji predstavlja Hrvatsku Demokratsku Koaliciju.³⁶ Ovaj se sporazum onda podnosi na potpis vođama triju opozicionih grupa (Radikalima, Demokratima i Zemljoradnicima).

3.) Sporazum se onda odmah podnosi malom redakcionom odboru (Drafting Committee) koji se imenuje *ad hoc* i koji bi trebao da se sastoji od vanstranačkih ustavnih stručnjaka (pod predsjedanjem profesora Slobodana Jovanovića, čija je reputacija kao ustavnog historičara neprijeporna). Oni bi se morali hitno sastati i redigirati novi Ustav, koji bi uključivao utvrđene principe u formi zakonskog prijedloga koji bi se podnio budućoj Konstituantu.

³⁵ Treba da stoji 1931.

³⁶ Misli se na Seljačko-demokratsku koaliciju.

4.) Čim bi se ovaj zakonski nacrt vratio njegovim originalnim potpisnicima i dobio njihovu potvrdu, Skupština bi se raspustila a izbori bi bili raspisani po novom izbornom redu, a istovremeno bili bi objavljeni uvjeti sporazuma. Diskusija u štampi bila bi dozvoljena, iako cenzura ne bi bila dokinuta.

5.) Period propisan za izbornu agitaciju bio bi što kraći, sve stranke priznate po postojećem Ustavu ili koje su postojale na 1. januara 1929. mogle bi da postavljaju svoje kandidate, ali bi bile zabranjene kandidature na komunističkom ili separatističkom programu.

6.) Pošto postoji nada da bi vođe svih stranaka potpisale sporazum, kandidati, kojih bi imena slijedila na partijskim listama, bili bi neizbježno vezani da poštuju uvjete sporazuma, a pošto bi se u novoj Konstituenti najprije pretresao nacrt novog Ustava, može se predmnijevati da bi Ustav bio izglasan bez velikog odugovlačenja.

7.) Kad bi Ustav bio izglasan i ratificiran od Regentstva, on bi automatski stupio na mjesto postojećeg Ustava.

8.) Sadašnja bi vlada ostala na kormilu za vrijeme izbora, ali bi bila rekonstruirana prema izbornim rezultatima. Dr. Maček bi bio obavezan, ako njegova stranka zadrži povjerenje izbornika, da odmah stupi u Vladu, relativno brojčano učestvovanje njegove stranke kao i drugih stranaka u Vladi zavisilo bi od izbornih rezultata.

*

Čuju se, razumije se, glasovi koji ističu opasnost takve rekonstrukcije, ali kakvu alternativu oni predlažu? Neograničeno produženje sistema, koji nije sistem, koji nema vođa sa konstruktivnim idejama, koji je imao strašno razarajući upliv na javni život, i koji se danas oslanja isključivo na oružanu snagu. U vrijeme mira vojska — držeći se izvan politike, ali indirektno vršeći izričito političku misiju — predstavlja sponu koja drži državu na okupu: bi li vojska međutim bila kadra da održi napor generalne mobilizacije drugo je pitanje.

Sporazum koji bi zadovoljio mase hrvatskog naroda neosporno bi imao za posljedicu zbijanje većine pučanstva oko države i apsorbirao bi njene energije u konstruktivnom izgrađivanju federalne autonomije u pravcima koji ne bi slabili jedinstvenost spoljne politike, diplomacije ili efikasnost vojske ili trgovinski i finansijski napredak. Buduće vlade, koje bi vladale na demokratskim temeljima, bile bi u stanju da razviju ono što je danas najvitalnija potreba Jugoslavije — socijalnu politiku u pravcu podizanja životnog standarda, zdravstvene i nastavne mogućnosti seljaka, koji će još dugo ostati prava kičma države, podjednako Srba, Hrvata i Slovenaca.

Pomanjkanje stvarnog socijalnog programa spojeno je sa svjetskom ekonomskom krizom i katastrofalnim padom cijena (premda sad ima izvjesnih znakova, da se i cijene popravljaju) u glavnom je krivo navodnom širenju komunizma u Jugoslaviji. Sadašnja je vlada ozbiljno zabrinuta zbog komunističke opasnosti — po mom skromnom mišljenju sasvim nepotrebno zabrinuta. — Dok vlada ne upotrebljuje više proti starih stranaka ozloglašene

metode policijske represije, koje je uvela diktatura, ona ipak učestvuje ili podupire drastičke akcije proti navodnih »komunista«. Vladu u njenom strahu od komunizma svjesno još više plaše ekstremni desničari, a naročito izvjestan broj »bijelih« Rusa, koji su bili na administrativnim ili vojnim položajima, te koji su se ušančili u tajnoj policiji, te postoje sasvim ozbiljni razlozi sumnji da su bar neki od njih u vezi sa Nazi agentima, te da upotrebljuju slične metode kao i u Rumunjskoj, premda među slavenskim pučanstvom treba raditi sa mnogo većim oprezom.

Jugoslavenski komunisti dijele se u tri kategorije: a) Izvjestan broj nezadovoljnih intelektualaca, naročito studenata koji uzimlju ekstremističke poze. (Poznati su mi primjeri mladih ljudi i žena članova vrlo uglednih obitelji, koji sebe nazivaju komunistima); b) vrlo mali broj fanatičnih marksističkih teoretičara, koji nikada ne mogu postati brojni u zemlji u kojoj prevladuje seljačko gazdinstvo i zemljoposjed i c) još manji broj moskovskih agenata, koji su zaposleni u podzemnoj buntovnoj propagandi. Nadalje naziv »komunist« vrlo je zgodna oznaka ili pridjev, koji vlasti, a naročito žandarmerija, prišiju svakome, koji zastupa napredna gledišta, a koji im smeta. Nema sumnje, da su komunistička načela vrlo proširena na sveučilištu u Beogradu. Moji kolege me uvjeravaju da se to tiče 80% studenata obiju spolova, a 50% nije pretjerana ocjena. U Zagrebu i Ljubljani komunizam je manje proširen, i to iz razloga što ekstremni nacionalizam predstavlja protivni privlačni pol. Komunizam se širi i među oficirima, te su za vrijeme mog boravka u Zagrebu u zagrebačkom garnizonu izvršena četiri tajna hapšenja, a sva četvorica su porijeklom iz uže Srbije. Taj je fakat naročito zabrinuo komandujućeg generala.

Opasnost ne leži toliko u pristajanju uz prave komunističke doktrine, ona leži više u nekoj vrsti anarhističkog pokreta odozdo, u slučaju daljnjeg raspadanja političkog života. Do toga može doći ako propadne pokušaj da se postigne sporazum konačan između Zagreba i Beograda. Ovo su mi gledište potvrdili s jedne strane visoki crkveni dostojanstvenici, a s druge strane ljudi skrajnje ljevice, koje se optužuje da se igraju »komunizmom« ali koji su mi dovoljno poznati da mogu da vjerujem da je takav pokret odozdo posljednja stvar koji bi oni željeli. Njihovo je gledište, koje su mi potvrdili i svi ljudi svih političkih nijansa, a koji su u uskom kontaktu sa masama, da je jedini način da se tom pokretu stane na put simultano rješenje dvaju velikih internih problema — hrvatskih zahtjeva i ustavnih sloboda — koji bi onda bili temelj na kojem bi se mogle izgrađivati socijalne i ekonomske reforme. Oni zaključuju da što duže se odgađa sporazum koji je već strašno okasnio to je veća opasnost u slučaju da do sporazuma ne dođe.

U prijašnjim habzburškim pokrajinama ima više prepreka komunizmu nego što ih ima u dvije predratne srpske Kraljevine. Upliv katoličke crkve predstavlja realnu snagu u ovom pogledu, dok pravoslavlje — usprkos malog kruga obrazovanog svećenstva — ima više političku nego religioznu pozadinu. Jaka većina među Slovencima je klerikalna, a slovensko svećenstvo ima tradiciju socijalnog rada, slično onomu što su imali Poljaci u Poznanju prije rata. U Hrvatskoj seljačkoj stranci postoji ton koji manje je neortodoksan pod Dr. Mačekom, nego što je to bio slučaj pod Stjepanom Radićem, čiji su govori i akcije često prouzročili uvrijeđenost Vatikana. Postoje i neki jasni

znakovi da katolička hijerarhija nastoji da izgradi jednu centralnu struju unutar seljačkog pokreta sa ciljem da spriječi pretjeranu reakciju bilo na desno bilo na lijevo u slučaju neuspjeha Dr. Mačeka.

Premda se ovo u nekim krugovima ne dopada, vjerojatno je ipak vrlo zdravo. Treba naime znati da u Hrvatskoj-Dalmaciji postoje suparničke ekstremne desničarske tendencije, pa premda Dr. Maček za sada još čvrsto drži cijeli pokret u svojoj ruci, bilo bi nepametno ignorirati činjenicu da je izvjestan krug hrvatske omladine sklon Paveliću. (Pavelić je organizirao ustašku pobunu i teroristički pokret, koji je kulminirao u marsejskom atentatu u oktobru 1934) te upotrebljuju lozinku »Žap« (Živio Ante Pavelić).

Premda moji pravi prijatelji predstavljaju centar hrvatskog pokreta, ja sam u vezi i sa ljevicom i sa desnicom, te sam u mogućnosti da s njima razgovaram vrlo iskreno, pa čak i vrlo brutalno. Kad sam ih ja podsjetio na poznatu i notornu činjenicu, da je Pavelić već godinama plaćan od Musolinija i da je u vezi sa Cianom i Morrealom, oni su mi odgovorili da će on uzeti novac za svoju stvar gdje god ga dobije, kao i Lenjin 1917. Kad sam ja napao njihove ogavne metode, oni su me pitali da li mislim, da bi Srbi danas bili spremni da daju koncesije, kad bi se Hrvati bili zadovoljili blagim i legalnim metodama. Kad sam ih upozorio da separatizam, ako do njega kad dođe, znači talijansku aneksiju Dalmacije, oni su onda zapali u mazgovsku šutnju, koja nije bila prekinuta mojom napomenom, da bi Italija u Dalmaciji predstavljala direktnu opasnost za britanske interese u Sredozemnom moru.

Moram još da dodam, da me je sam Dr. Maček upozorio — a on je bez sumnje protivan separatizmu i željan da dođe do izmirenja — da on nije siguran da bi se mase narodne tukle proti Italije, ako njihovim nacionalnim aspiracijama ne bude udovoljeno. U ustima kod drugog čovjeka, ova bi fraza mogla imati svrhu strašenja, ali u njegovim ustima ova se fraza mora uzeti ozbiljno, pa čak i od onih od nas koji vjeruju da je mržnja i nepovjerenje prema Italiji tako ukorijenjeno na istočnoj obali Jadrana, da bi okupila i najveće nezadovoljnike nacije u obranu rodne grude.

ZAKLJUČAK

1.) Po riječima sir Johna Simona, nakon marsejskog umorstva, »jugoslavensko je jedinstvo i evropski i britanski interes.«

2.) Ovo se jedinstvo može održati jedino reformama u granicama sadašnje države. Te reforme treba da budu istovremeno upravljene srpsko-hrvatskom sporazumu (izmirenju) i slobodnijim institucijama koje će imati podršku u narodu.

3.) Ako političko izmirenje ne uspije to bi moglo značiti rasulo. Hrvatska država teško da bi se mogla sama održati, pa čak kad bi bila i ujedinjena sa Slovenijom, a Italija bi skoro sigurno pokušala da zahvati Dalmaciju, a time bi fatalno promijenila ravnotežu sila u Sredozemnom moru.

4.) Za vrijeme sankcione krize Jugoslavija je u praksi dokazala svoju želju za suradnjom sa Velikom Britanijom i svoju vjeru u naše zajedničke interese. Javni znak britanskog razumijevanja i interesa ojačao bi položaj svih onih koji rade u interesu izmirenja.«

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.